

Koncepcije nekih muslimanskih građanskih političara o položaju Bosne i Hercegovine u vremenu od sredine 1943. do kraja 1944. godine

Rasim Hurem

Narodnooslobodilački pokret je u periodu od kraja novembra 1942. do kraja novembra 1943. godine izgradio osnove budućeg državnog uređenja Jugoslavije. Ta okolnost nije ostala bez ikakvog uticaja na građanske političare i politiku koju su oni vodili. Za razumijevanje toga uticaja potrebno je znati kako se kretao tok ratnih zbivanja i političkih pomjeranja u zemlji i u svijetu od početka ustanka, 1941. godine, a naročito od sredine 1943. godine naovamo. U tom pogledu treba naročito imati u vidu dvije stvari: 1. suština i rezultati narodnooslobodilačkog rata naroda Jugoslavije nametnuli su građanskim političarima potrebu da i ranije, prije nego što je došlo do osnivanja Antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Jugoslavije i zemaljskih antifašističkih vijeća, preduzimaju mjere sa ciljem da u zemlji očuvaju građanski društveni poredak i svoje političke pozicije, i 2. do osnivanja zemaljskih antifašističkih vijeća (prema tome i do osnivanja ZAVNOBiH-a) došlo je u okviru provođenja u djelo nacionalne politike Komunističke partije Jugoslavije,¹⁾ koja se afirmisala još u ustanku 1941. godine (osnivanje glavnih štabova narodnooslobodilačke vojske i partizanskih odreda Jugoslavije u svim jugoslavenskim zemljama), a zatim bila potvrđena osnivanjem zemaljskih antifašističkih vijeća i, napokon, deklaracijom i odlukama Drugog zasjedanja AVNOJ-a.

Kao što je poznato, držanje većine političara iz bivših građanskih stranaka u Jugoslaviji, kako onih u emigraciji tako i onih koji su ostali u zemlji, a isto tako i ljudi koji nisu smatrani političarima, ali koji su se, u stvari, bavili politikom, bilo je u periodu 1941—1945. godine određeno njihovim odbijanjem, u principu, da prihvate kvislinške režime u Jugoslaviji, kao i nji-

¹⁾ Politiku KPJ prema nacionalnom pitanju u Jugoslaviji i značaj tog pitanja za NOB naroda Jugoslavije izložio je J. B. Tito u članku: *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji u svjetlosti narodnooslobodilačke borbe*, objavljenom u listu *Proleter* decembra 1942. godine.

hovim negativnim stavom prema NOP-u. Njihov reprezentant i uzor bila je izbjeglička vlada u Londonu, koja je svoju politiku temeljila na očekivanoj pobjedi zapadnih saveznika nad silama Osovine i nadi da će se društveno-politički i državni život u Jugoslaviji nastaviti tamo gdje je zastao 6. aprila 1941. godine. Stoga su ovi političari, kao i izbjeglička vlada u Londonu vodili računa o stavu savezničkih sila iz antihitlerovske koalicije, na prvom mjestu Velike Britanije, prema zbivanjima u Jugoslaviji i prema njenom budućem društvenom i državnom uređenju.

U vrijeme kada je pitanje budućeg državnog uređenja Jugoslavije postalo veoma aktuelno, postavljalo se i pitanje statusa Bosne i Hercegovine. Tim pitanjem su se bavile sve zainteresovane političke snage u zemlji, među kojima i oni muslimanski građanski političari, koji nisu vjerovali da se rješenje položaja Bosne i Hercegovine može tražiti unutar državno-pravnih okvira Nezavisne Države Hrvatske i koji, s druge strane, nisu prihvatili političke ideje NOP-a. Namjera mi je da se u ovom radu, koliko je to, s obzirom na stanje istorijskih izvora moguće, osvrnem na zamisli i planove ovih političara za rješenje pitanja tadašnjeg i budućeg položaja Bosne i Hercegovine.

Kao što sam to ranije pokazao,²⁾ muslimanski građanski političari i javni radnici, koji su se time bavili tokom druge polovine 1942. i prve polovine 1943. godine nisu imali uspjeha u pokušaju da Bosnu i Hercegovinu izdvoje iz okvira NDH. Ni Treći Rajh ni Kraljevina Italija, od kojih je to zavisilo, nisu u datim okolnostima prihvatili predloženo rješenje po kome bi se na teritoriji Bosne i Hercegovine stvorila posebna političko-administrativna jedinica zv. »Župa Bosna«. To je, donekle, poljuljalo povjerenje autora i pristalica ovog rješenja u spremnost njemačkog okupatora da u suštini podrži njihov politički stav i uopšte prihvati autonomiju Bosne i Hercegovine.³⁾ U međuvremenu je prevagnula vojnička moć savezničkih sila, pa je postalo jasno da nikakve političke kalkulacije ne mogu ubuduće ići mimo tih sila. Pod uticajem te činjenice, građanske političke snage u zemlji, među kojima i pomenuti muslimanski građanski političari, revidirali su, u većoj ili manjoj mjeri, svoje dotadanje političke pozicije. Osim toga, zvanična Engleska, imajući u vidu vojničke i političke uspjehe NOP-a, sugerirala je građanskim političarima u Jugoslaviji neminovnost promjena u društvenom i političkom životu zemlje i, s tim u vezi, potrebu da se oni toj neminovnosti prilagode. Stvoreni su, dakle, novi, drukčiji politički uslovi, o kojima su zagovornici autonomije Bosne i Hercegovine morali da vode računa.

Osvrnuću se najprije na one bitne elemente koji su određivali karakter političkih odnosa u Jugoslaviji počev od sredine 1943. godine.

²⁾ V. R. Hurem, *Pokušaj nekih građanskih muslimanskih političara da Bosnu i Hercegovinu izdvoje iz okira Nezavisne Države Hrvatske, Godišnjak društva istoričara BiH XVI/1965*, str. 191—221.

³⁾ »Ich kann die Tatsache nicht leugnen, dass die muslimanische Bevölkerung, allgemein genommen, das Vertrauen in die kroat. und deutschen Behörden verloren hat, zuniat sich niemand um das Volk kümmert und es ganz schutzlos dasteht« — izjavio je Asim Skopljak, šef kancelarije Reis-ul-Uleme predstavniku policijskog atašea njemačkog poslanstva Zagreb 22. 10. 1943. (Policijski atašea Zagreb — Glavnom uredu državne bezbjednosti 30. 10. 1943., Arhiv Vojnoistorijskog instituta Beograd, Mikroteka, London (nadalje: London) N-11, 304754-56).

Strategijsko rješenje drugog svjetskog rata postignuto je pobjedom Angloamerikanaca u Sjevernoj Africi i Crvene armije kod Staljingrada prvih mjeseci 1943. godine. Od tada je pitanje poslijeratnog uređenja Evrope, pa i Jugoslavije, posebno s obzirom na ishod velikih borbi NOVJ u toku prve polovine 1943. godine, apsorbavalo znatan dio političkih i diplomatskih napora savezničkih sila. Velika Britanija je u svojoj politici prema Jugoslaviji, počev od proljeća 1943. pa do kraja iste godine, isticala dva osnovna cilja: kompromis četnika D. Mihailovića i NOVJ u zemlji i konstruktivnu saradnju jugoslovenske političke emigracije u inostranstvu. Ovi neposredni ciljevi engleske politike prema Jugoslaviji bili su određeni političkom naklonošću zvanične Engleske prema izbjegličkoj vladi i četničkom pokretu Draže Mihailovića, a i respektovanjem realne vojničke snage NOP-a i rezultata koje je on postigao u dotadašnjoj borbi protiv okupatora. Pomenuti ciljevi zvanične Engleske sadržavali su u sebi zahtjev da se izbjeglička vlada odrekne velikosrpske političke koncepcije, koju su sprovodile prva i druga vlada Slobodana Jovanovića, a koja je idealno bila izražena u programu četničkog pokreta D. Mihailovića. Stoga na ovom mjestu posebnu pažnju privlači problem »konstruktivne« saradnje jugoslovenske političke emigracije, kao i reflektovanje ovog problema na političke prilike i na stav građanskih političara u zemlji.

Raspravljajući tekuća pitanja rata, kao i pitanja vezana za poslijeratno uređenje svijeta, među kojima i pitanje budućeg uređenja Jugoslavije, predsjednik SAD F. Ruzvelt i ministar inostranih poslova Velike Britanije A. Iden složili su se, 15. marta 1943. g., da vladi Kraljevine Jugoslavije preporuče da još u toku rata ispita mogućnost stvaranja Jugoslavije na principu konfederacije — sa slobodnom Hrvatskom i Slovenijom, sa zajedničkom dvodomnom skupštinom — objedinjene pod jednom dinastijom.⁴⁾ Izgubivši i sama nadu da će Velika Britanija obezbijediti prevlast četnika D. Mihailovića u Jugoslaviji, izbjeglička vlada je na svojoj sjednici od 27. aprila 1943. godine — istina, u cilju učvršćenja svog međunarodnog položaja, posebno u odnosu na SSSR — odlučila da izda deklaraciju, kojom će zagarantovati demokratske tekovine u poslijeratnoj Jugoslaviji, izgrađenoj na principu federacije Srba, Hrvata i Slovenaca pod jedinstvenom centralnom vladom i dinastijom Karađorđevića.⁵⁾ U junu 1943. godine Britanska vlada je na osnovu izvještaja svoje misije pri Vrhovnom štabu NOVJ došla do uvjerenja da narodi Jugoslavije prihvataju NOP »u prvom redu zbog njegove demokratske platforme i široke akcije za nacionalno oslobođenje svih naroda Jugoslavije«. Smatrajući da će ugled krune i izbjegličke vlade zavisiti od toga koliko će vlada unijeti demokratskih elemenata u buduće uređenje Jugoslavije, Iden je savjetovao vladi Slobodana Jovanovića, 17. juna 1943. g., da proklamuje »nova demokratska, politička i nacionalna načela«. Ovaj savjet je u suštini sadržavao kritiku velikosrpske političke orijentacije vlade S. Jovanovića, koja je najviše dolazila do izražaja u podršci četničkom pokretu D. Mihailovića. Respektujući mišljenje ministra spoljnih poslova Velike Britanije, vlada S. Jovanovića je objavila, 21. juna 1943. g., deklaraciju o budućem uređenju Kraljevine Jugoslavije na principima trijalističkog federalizma.⁶⁾

Nema sumnje da je NOP i ranije, a naročito poslije postignutih vojničkih uspjeha u prvoj polovini 1943. g., postao faktor koji je snažno uticao na

⁴⁾ D. Plenča, *Međunarodni odnosi Jugoslavije u toku drugog svjetskog rata*, Beograd 1962, str. 191.

⁵⁾ Isto, str. 183.

⁶⁾ Isto, str. 195.

politička zbivanja u zemlji. Porast političkog značaja NOP-a bio je, svakako, osnovni razlog zbog kojeg je četnički pokret D. Mihailovića morao da u 1943. g. mijenja svoju političku taktiku. Ali, mišljenje zapadnih saveznika i pomenuta deklaracija izbjegličke vlade u Londonu — bez obzira na to da li je vlada, kako ona S. Jovanovića, tako i ona Miše Trifunovića, koja ju je naslijedila svega pet dana poslije usvajanja deklaracije, kao i jugoslovenska politička emigracija u cjelini — namjeravala da radi u duhu ove deklaracije ili ne⁷⁾ — takođe su uticali na evoluciju političke taktike četničkog pokreta D. Mihailovića, između ostalog i na stav ovog pokreta prema bosansko-hercegovačkim Muslimanima.

Politika četničkog pokreta D. Mihailovića prema Muslimanima počela je da se postepeno mijenja još početkom 1943. godine. Jugoslavenska vlada u Londonu, gajeći u to vrijeme misao o stvaranju balkanske federacije i o mogućnosti da Turska, u slučaju da uđe u rat na strani saveznika, pruži eventualnu pomoć četnicima, pridavala je značaj svojim odnosima sa Turskom. Posmatrajući iz tog ugla političke odnose u zemlji i računajući sa vjerskom povezanošću bosansko-hercegovačkih Muslimana i Turaka, vlada je preporučila D. Mihailoviću, 27. januara 1943. g., da oko ravnogorskog pokreta okuplja Muslimane i Šiptare.⁸⁾ Mustafa Mulalić,⁹⁾ pošto je pristupio pokretu D. Mihailovića zalagao se za stvaranje balkanske konfederacije u kojoj bi Srbi — po njegovom mišljenju — mogli da igraju značajniju ulogu jedino u zajednici sa Muslimanima. Iz toga je Mulalić izvlačio zaključak da je u interesu Srba da se Muslimani okupljaju oko pokreta D. Mihailovića.¹⁰⁾ D. Mihailović nije odmah prihvatio ove sugestije, ali je to učinio nešto donije, kada je njegov unutrašnji i međunarodni prestiž opao zbog pretrpljenog poraza na Neretvi i objedolanjene saradnje njegovih komandanata sa okupatorima.¹¹⁾ On je odlučio, 14. maja 1943. g., da pokuša da »sve pretstavnike nacionalnih Muslimana u našoj zemlji« okupi na saradnju sa Fehimom Musakadićem, dr Isetom Popovcem i Mustafom Pašićem — ličnostima koje su još u 1942. g. prišle četničkom pokretu D. Mihailovića.¹²⁾ U međuvremenu je jugoslavenska vlada u Londonu pomenutom svojom deklaracijom obećala državnu zajednicu koja će počivati na principima prava i slobode svakog građanina, stranke i naroda, a glavnina NOVJ je probila okruženje na Sutjesci i prešla u kontraofanzivu u istočnoj Bosni. Ove okolnosti prisilile su D. Mihailovića da proširuje svoju političku platformu, imajući prije svega u vidu pridobijanje bosansko-hercegovačkih Muslimana za svoj pokret. Sada je on postavio sebi cilj da oko svog pokreta okupi ne samo »sve pretstavnike

⁷⁾ Mišljenje D. Plenče o tome je negativno (D. Plenča, n. d., str. 196).

⁸⁾ D. Plenča, n. d., str. 182.

⁹⁾ Mustafa Mulalić, službenik iz Sarajeva. Ranije publicista i narodni poslanik. Pripadao Jugoslovenskoj nacionalnoj stranci (JNS). Krajem 1942. g. u dogovoru sa svojim beogradskim prijateljima Muslimanima pristupio vojnčetničkom pokretu D. Mihailovića.

¹⁰⁾ Kazivanje M. Mulalića.

¹¹⁾ U svom govoru u Kolašinu, 28. februara 1943. g., D. Mihailović je i sam priznao da Italijani podržavaju ravnogorski pokret i materijalno ga pomažu (D. Plenča, n. d., str. 177). Drugog aprila iste godine vlada SSSR-a je uputila notu vladi Kraljevine Jugoslavije sa prijedlogom da se vlada pred svjetskom javnošću ogradi od saradnje četnika D. Mihailovića sa okupatorom (isto, str. 176).

¹²⁾ Naredba D. Mihailovića za 14. maj 1943. g., Arhiv Vojnoistorijskog instituta Beograd, četnička arhiva, Vrhovna komanda — politička akta br. 69 (nadalje: VK-P-69).

nacionalnih Muslimana«, nego i sve one Muslimane koji su potpisali protuustaške rezolucije iz 1941. godine, kao i sve »dobronamjerne«. ¹³⁾ Analogno tome, on je priznao da su Muslimani bili protiv pokolja Srba 1941. godine ali da, na žalost, nisu bili u mogućnosti da u pogledu zaštite Srba učine išta više od protesta i ograde iznesenih u pomenutim rezolucijama. ¹⁴⁾

Otvarajući se prema Muslimanima, a pri tom apstrahujući činjenicu da je NOP takođe nudio rješenje pitanja državnog i društvenog uređenja Jugoslavije, vođstvo četničkog pokreta je polazilo od uvjerenja da Muslimani, s obzirom na to da je poraz sila Osovine izvjestan i dan oslobođenja Jugoslavije blizak, moraju da sebi obezbijede odgovarajuću poziciju u budućoj demokratskoj Jugoslaviji. Muslimani moraju da se staraju ne samo o svojoj fizičkoj egzistenciji u uslovima rata nego i da se pripreme za zajednički život i konstruktivnu saradnju sa sunarodnicima drugih vjera u poratnoj Jugoslaviji. Nikakav razlog ne može biti dovoljno velik da bi se odustalo od principa zajedničkog življenja u budućoj Jugoslaviji. Ta buduća Jugoslavija biće uređena kao federacija triju naroda sa demokratskim unutrašnjim uređenjem. Muslimani će biti uključeni u sastav srpske federalne jedinice. ¹⁵⁾ Da bi političko tumačenje potrebe da se većina Muslimana Bosne i Hercegovine priključi pokretu D. Mihailovića bilo uvjerljivije, Draža i njegovi bliski saradnici su isticali da su i zapadni saveznici za kontinuitet jugoslavenske države i da je konferencija ministara inostranih poslova triju velikih sila, održana u Moskvi 19—30. oktobra 1943. godine, stala na stanovište da se Jugoslavija ima obnoviti i demokratizovati. ¹⁶⁾

Štab D. Mihailovića je preduzeo smišljenu akciju da za svoj pokret pribije Muslimane. Svojim nižim komandama naredio je da putem proglašavaju Muslimane da saraduju sa »Jugoslavenskom vojskom u Otadžbini«, ¹⁷⁾ što su one i činile. ¹⁸⁾ Naročito su pozivane na saradnju lokalne formacije muslimanske milicije, za koje je četničko vođstvo smatralo da treba da služe gore istaknutom cilju — stvaranju demokratske Jugoslavije. ¹⁹⁾ Mustafa Mulalić, sada već potpredsjednik Centralnog nacionalnog komiteta ²⁰⁾ pokušao je da posredstvom svojih prijatelja u Tuzli nagovori Muhameda Hadžiefendića da sa svojom legijom »potraži kontakt sa Jugoslavenskom vojskom i njenim komandantom Dražom Mihailovićem«. On je ukazivao na stav četničkog vođstva prema pitanju državnog uređenja Jugoslavije i položaja Muslimana u njoj, a osim toga stavljao u izgled lične koristi M. Hadžiefendića. Od samog Hadžiefendića nije se tražila nikakva vojnička aktivnost na strani D. Mihailovića. Jedina njegova dužnost bila bi da dadne izjavu vjernosti kralju Petru II Karađorđeviću i Jugoslaviji. ²¹⁾

Mulalić se lično obratio Ahmetu Kemuri iz Beograda, Šukriji Kurtoviću iz Sarajeva i Muhamedu Preljuboviću iz Bijeljine moleći ih da u dogovoru

¹³⁾ Mustafa Mulalić — Šukriji Kurtoviću 4. 11. 1943. g., VK-X-35.

¹⁴⁾ Proglas Komande operativnih jedinica istočne Bosne, Hercegovine i Boke Muslimanima od 14. 9. 1943. g., BH-P-121/1.

¹⁵⁾ VK-P-122, BH-P-121/1.

¹⁶⁾ VK-P-122, BH-P-122.

¹⁷⁾ »Putem proglašava... pozovite u naše redove i sve ispravne muslimane i... Hrvate« (BH-P-122).

¹⁸⁾ BH-P-121/1, 122, 716; BH-X-501.

¹⁹⁾ BH-P-121/1, 716; BH-X-496.

²⁰⁾ Vrhovno političko tijelo vojno-četničkog pokreta D. Mihailovića.

²¹⁾ Mustafa Mulalić — Muhamedu Preljuboviću 3. 12. 1943, VK-P-122.

sa još nekim Muslimanima²²⁾ hitno pristupe okupljanju Muslimana oko platforme D. Mihailovića u kojoj — po Mulalićevom mišljenju — posebnu pažnju privlači program obnove života u budućoj Jugoslaviji.²³⁾

Sve ovo imalo je izvjesnog odraza na politiku i taktiku onih krugova u muslimanskom društvu koji nisu prihvatili ustaški pokret i Nezavisnu Državu Hrvatsku, a ni NOP, već su se orijentisali ka autonomiji Bosne i Hercegovine. Ti krugovi su počeli da vode više računa o stavovima zapadnih saveznika i izbjegličke vlade. U praksi to se ispoljavalo u nešto većoj toleranciji prema D. Mihailoviću i u ostvarivanju, tu i tamo, dodira sa njegovim snagama, što je bilo omogućeno promjenom u političkoj taktici D. Mihailovića prema Muslimanima.

Zagovornicima izdvajanja Bosne i Hercegovine iz okvira NDH ubrzo je postalo jasno da sa 13. SS divizijom ne mogu računati kao izvršiocem svoje volje. Zato su se oni, počev od sredine 1943. godine, orijentisali na stvaranje većih ili manjih formacija naoružanih Muslimana, vezanih za svoju teritoriju, sa domaćim komandnim kadrom sklonim ideji autonomije. Kao takve, ove formacije su imale da postanu vojnički faktor na tlu Bosne i Hercegovine. Formacije su obično nazivane »Muslimanska milicija« (Cazinska krajina) ili »Zeleni kadar« (istočna Bosna).²⁴⁾

»Muslimanska milicija« u Cazinskoj krajini stvorena je u ljeto 1943. godine. Njen neposredni organizator i komandant bio je Huska Miljković, po kome je popularno nazivana »Huskina milicija«. »Muslimanska milicija« je brojala oko 3.000 ljudi.²⁵⁾

»Zeleni kadar« je, u stvari, nastao transformacijom tzv. muslimanske milicije. Naime, u periodu opšteg prosperiteta NOP-a u Bosni i Hercegovini (u ljeto i jesen 1943. godine), mnogi pojedinci, pa i čitave grupe pripadnika ove milicije odlazili su u NOVJ, zbog čega se milicija praktično bila počela raspadati. Onima koji su radije zadržavali status milicionera nego odlazili u NOVJ, pridružio se dio odbjeglih pripadnika Hrvatskog domobranstva, Hrvatskog oružništva i 13. SS divizije (drugi dio ovih bjegunaca odlazio je u NOVJ), kao i jedan broj bivših ustaša. Svi oni dobili su zajednički naziv »Zeleni kadar«.

Zeleni kadar u okolini Sarajeva organizovao je Muhamed Pandža, profesor šerijatske gimnazije u Sarajevu uz materijalnu i finansijsku pomoć

²²⁾ M. Mulalić mi je potvrdio da je imao u vidu: Huseina Brkića, profesora, dr Asafa Šarca, ljekara, dr Zaima Sarca, advokata, Asima Mutevelića, bivšeg gradonačelnika, zatim dr Šefkiju Behmena, bivšeg ministra, Mehmeda Šahinagića, bivšeg narodnog poslanika, Ibrahim Šahinagića, predsjednika sreskog vakufskog povjerenstva, ljude koji su pripadali krugu oko Uzeira Hadžihasanovića, kao i Ulemu (visoko muslimansko sveštenstvo).

²³⁾ VK-X-35.

²⁴⁾ Ove formacije naoružanih Muslimana treba razlikovati od tzv. muslimanske milicije, stvorene u raznim krajevima Bosne i Hercegovine tokom 1941. godine.

Kraća objašnjenja o nastanku i karakteru muslimanske milicije dao sam u svojim radovima: *Sporazumi o saradnji između državnih organa Nezavisne Države Hrvatske i nekih četničkih odreda u istočnoj Bosni 1942. godine* (Prilozi Instituta za istoriju radničkog pokreta Sarajevo br. 2/1966, str. 301 — bilješka br. 61) i: *Pokušaj nekih građanskih muslimanskih političara da Bosnu i Hercegovinu izdvoje iz okvira Nezavisne Države Hrvatske* (Godišnjak društva istoričara BiH XVI/1965, str. 207, 209, 215—216, 219—220).

²⁵⁾ Š. Bijedić, *Ratne slike iz Cazinske krajine*, Sarajevo 1957, str. 15; Arhiv Instituta za istoriju radničkog pokreta Sarajevo (nadalje: AIRPS), Zbirka NOR-a, kat. br. 2239.

muslimanskog građanstva iz Sarajeva.²⁶⁾ Pandža je tokom druge polovine oktobra i prve polovine novembra 1943. g. stvorio jedan odred zelenokadrovaca koji je brojao do 250 ljudi. Taj odred se nalazio na prostoru s. Trnovo — s. Bjelimići — pl. Bjelašnica, gdje su u većini naseljeni Muslimani, ne preduzimajući nikakve vojničke aktivnosti.²⁷⁾

U isto vrijeme muslimanska milicija iz okoline Zvornika (oko 200 ljudi), koju je predvodio Nešet Topčić, profesor, proglasila se samostalnom vojničkom formacijom zv. Zeleni kadar. Ovoj formaciji pridružile su se grupe muslimanske milicije iz Tuzlanskog bazena (Kalesija, Prnjavor, Vukovija, Jeginov Lug, Međaš), koje su, početkom oktobra 1943. godine, kada je NOVJ oslobodila Tuzlu, bile pristupile Tuzlanskom narodnooslobodilačkom partizanskom odredu, a sada ga ponovo napustile. Ovoj formaciji Zelenog kadra pristupio je i jedan broj boraca Tuzlanskog NOP odreda porijeklom iz milicijskih formacija koje su kao cjelina i dalje ostale u sastavu odreda.²⁸⁾

Muslimanska milicija iz Kladnja, tzv. Kladanjska legija, milicija na području Goražda, i milicija u Kuli Fazlagića kod Gacka upotpunjavale su u jesen 1943. godine mozaik muslimanskih milicijskih formacija u Bosni i Hercegovini koje u to vrijeme, za razliku od nekih drugih formacija muslimanske milicije, nisu bile prešle na pozicije NOP-a.²⁹⁾

Navedene formacije »Muslimanske milicije«, odnosno »Zelenog kadra« stvarane su, u organizacionom pogledu, uglavnom nezavisno jedna od druge. Tako je, npr. iza »Muslimanske milicije« u Cazinskoj krajini stajao »Krajiški odbor« sa Hasanom Miljkovićem na čelu.³⁰⁾ U Sarajevu je također postojao jedan odbor od pet članova kojega je predstavljao sam M. Pandža,³¹⁾ a vjerovatno je sličan odbor postojao i u Tuzli. Međutim, akcija na stvaranju raznih formacija Muslimanske milicije u Bosni i Hercegovini u jesen 1943. g. bila je sinhronizovana i imala jednu određenu političku pozadinu. U pomenutim odborima nalazili su se politički istomišljenici koji su kreirali politiku onog dijela muslimanskog građanstva koji nije odobravao politiku ustaškog režima, a niti je prihvatao narodnooslobodilački pokret. Osnovna preokupacija ovih ljudi, kao i godinu dana ranije, bila je samostalna, autonomna Bosna i Hercegovina. Obračajući se u ime tzv. muslimanskog oslobodilačkog pokreta Muslimanima Bosne i Hercegovine, proglasom koji je imao programatski karakter, M. Pandža, koji je istupao u ime muslimanskog građanstva, isticao je da je »autonomna Bosna u kojoj će jednako pravo imati svi bez razlike na vjeru, muslimani, pravoslavni i katolici... naša vjekovna želja«. Pandža je takođe smatrao da Bosna i Hercegovina treba odmah da raskinu sve veze sa Hrvatskom i da dobiju zasebnu vlast i upravu do svršetka rata, a da se na budućoj mirovnoj konferenciji po volji naroda Bosne i Hercegovine odredi njen budući položaj. On je izrazio uvjerenje da su muslimani, katolici i pravoslavni u mogućnosti da »u zajedničkoj saradnji i ljubavi«

²⁶⁾ M. Pandža je za vrijeme saslušanja u istražnom zatvoru u Sarajevu, 25. januara 1944. g., izjavio da su za njegov odlazak u šumu znali mnogi Muslimani, a da je nekoliko najuglednijih Muslimana znalo i za dan njegova odlaska (AVII 86-22/21-2-6).

²⁷⁾ AVII 80-26/4-1-4, 198-13/4-1, 200b-7/3-4; Arhiv Instituta za izučavanje rađničkog pokreta Beograd (nadalje: AIRPB), CK KPJ 1943/278, 284.

²⁸⁾ AVII 407-8/1-4.

²⁹⁾ AVII 153c-4/2-1-2, 407-8/1-4.

³⁰⁾ Š. Bijedić, n. d., str. 15.

³¹⁾ AIRPB, CK KPJ 1943/284.

urede život u svojoj Bosni i Hercegovini. Optužujući ustaški režim da je u Bosni i Hercegovini prouzrokovao najveće nesreće, Pandža je tražio da se ustašama »otkaže« vlast u ovim pokrajinama i da narod posredstvom sreskih narodnih odbora, koje će osnovati preuzme vlast »čvrsto u svoje ruke.«³²⁾

Pandžin »muslimanski oslobodilački pokret« nije nudio način kako da se ustašama »otkaže« vlast. Umjesto toga, on je tražio od Muslimana da se prihvate oružja i bore za sigurnost »svojih porodica i svojih domova«, za »sigurnost naših susjeda pravoslavnih i katolika«. Ovaj defanzivni stav, bez fiksiranja potencijalnog napadača podsjeća donekle na stav četničkog pokreta D. Mihailovića da »još nije vrijeme.«³³⁾ Zahvaljujući, donekle, sličnoj taktici četničkog pokreta D. Mihailovića i »muslimanskog oslobodilačkog pokreta«, bilo je moguće da se krajem 1943. i u 1944. godini postigne izvjesno zbližavanje, pa i povremeni prijateljski kontakti pojedinih četničkih odreda i muslimanskih milicijskih formacija, kao, npr., u opštini Kozluk, u području Goražde—Foča, u zeničkom srežu, u Bosanskom Šamcu i Orašju n/S i drugim mjestima.³⁴⁾

Međutim, stav »muslimanskog oslobodilačkog pokreta« prema NOP-u znatno se razlikovao od stava četničkog pokreta D. Mihailovića. Raspoloživi dokumenti o »muslimanskom oslobodilačkom pokretu«, i o pojedinim formacijama »Muslimanske milicije« i »Zelenog kadra« su oskudni, pa je o ovom stavu teško donositi preciznije sudove. Ipak, može se reći da se u tim dokumentima ne nalaze elementi protukomunističke propagande. Štaviše, M. Pandža je u pismu Ibri Šatoru, sekretaru Sreskog komiteta KPJ Konjic isticao da su »muslimanski oslobodilački pokret« i partizanski pokret u Bosni i Hercegovini »u svojoj političkoj osnovici... na jednoj liniji: Autonomija Bosne i osiguranje mirna života narodu.«³⁵⁾ Na drugoj strani, elementi protukomunističke propagande činili su u to vrijeme osnovni sadržaj političko-propagandne aktivnosti svih ustanova vojno-četničkog pokreta D. Mihailovića.

Pandžin »oslobodilački pokret«, kao i sve formacije »Muslimanske milicije« i »Zelenog kadra« u Bosni i Hercegovini, u to vrijeme, imao je donekle vjersko obilježje. Pandža je tumačio da i on i sve pristalice njegovog pokreta treba da služe »samo dobru svoje islamske zajednice i svoje domovine«. On je u etnički izmiješanoj Bosni i Hercegovini razaznavao kao primarne različite konfesije (muslimani, pravoslavni i katolici), pa se stoga zalagao za međuvjerski mir i međuvjersku slogu³⁶⁾ umjesto za mir i slogu među narodima Bosne i Hercegovine. U pismu I. Šatoru Pandža je označio program svog pokreta kao »muslimanski.«³⁷⁾ »Muslimanska milicija« Cazinske krajine je mobilisana pod parolom »za din«, a milicionari su na glavi nosili fes sa polumjesecom i zvijezdom kao oznakom.³⁸⁾ Ovo stavljanje akcenta na vjerske više nego na narodnosne razlike nije uslijedilo samo zbog toga što je M.

³²⁾ BH-P-751.

³³⁾ »Glavni nam je cilj... neprijatelja onesposobiti i narod spremiti za borbu.« (Muhamed Pandža — Ibrahimu Šatoru 29. 10. 1943, AIRPS, Zbirka NOR-a, kat. br. 1883).

³⁴⁾ AVII 19/3-1-2, 153c-18/1-3, 407-8/1-4, BH-X-210.

³⁵⁾ AIRPS, Zbirka NOR-a, kat. br. 1883.

³⁶⁾ »Izgradimo zajednički i međuvjerski mir i međuvjersku slogu« (Proglas M. Pandže Muslimanima Bosne i Hercegovine, BH-P-751).

³⁷⁾ AIRPS, Zbirka NOR-a, kat. br. 1883.

³⁸⁾ Š. Bijedić, n. d., str. 16.

Pandža bio član Ulema-medžlisa (rukovodećeg tijela islamske vjerske zajednice za pitanja vjerskog života), i što su se u aktivizaciji Muslimana na liniji Pandžinog pokreta angažovali još neki vjerski funkcioneri islamske vjere, nego i zbog toga što se vjerovalo da će politika i politička propaganda imati više uspjeha kod Muslimana, naročito onih sa sela, ako se odjene u religijsko ruho.

Zanimljivo je pitanje kakvog je udjela u formiranju »muslimanskog oslobodilačkog pokreta« i pomenutih formacija muslimanske milicije imao njemački okupator? Raspoloživi podaci ukazuju na mogućí odgovor na ovo pitanje.

Poznato je da se M. Pandža angažovao u jesen 1942. godine u pokušaju da se Bosna i Hercegovina, uz saglasnost i pomoć njemačkog okupatora, izdvoje iz okvira NDH i da se u proljeće 1943. godine založio za osnivanje SS divizije sastavljene od Muslimana.³⁹⁾ Vladimir Perić-Walter, sekretar Mjesnog komiteta KPJ Sarajevo pisao je da je Pandža pristupio organizaciji »Zelenog kadra« u dogovoru sa pukovnikom Werner-om Fromm-om, komandantom SS policije u Sarajevu.⁴⁰⁾ Enver Lakišić, sekretar Okružnog povjereništva KPJ za okrug Sarajevo vjerovao je da je Pandža ne samo izašao na teren u dogovoru sa Nijemcima nego da je, uz to, od njih dobio oružje i novčanu potporu.⁴¹⁾ Iz ovih podataka proizlazi da je Pandža bio naklonjen njemačkom okupatoru, na osnovu čega bi se moglo pretpostaviti (bez obzira na naprijed pomenuto razočarenje muslimanskih autonomističkih krugova u njemačkog okupatora) da je čitava Pandžina akcija preduzeta sa znanjem i prećutnim odobravanjem njemačkog okupatora. Međutim, neki izvori upućuju na sasvim drukčije pretpostavke. Siegfried Kasche, njemački poslanik u Zagrebu je smatrao da se Pandžin odlazak u šumu može uzeti kao znak da su nestale njegove simpatije za Treći Rajh, koje je on osobito ispoljio vrbujući Muslimane za formacije SS-a.⁴²⁾ M. Mulalić takođe smatra da je M. Pandža bio u to vrijeme protivnik njemačkog okupatora, a ne samo ustaša, i da je u odnosu prema D. Mihailoviću zauzeo stav tolerancije i trpeljivosti bez elemenata međusobne saradnje.⁴³⁾ Sam Pandža u svom programatskom proglašenju nije ni jednom riječju pomenuo niti u bilo kom smislu aludirao na njemačkog okupatora. Samo jednom, kada je pokušao da uspostavi kontakt sa NOP-om, Pandža je iznio negativan stav prema okupatoru optuživši ga da snosi odgovornost za postojanje ustaša i četnika.⁴⁴⁾

Po svemu izgleda da je M. Pandža polazio od činjenice da su saveznici postigli prevagu nad silama osovine i da ima smisla upirati pogled u budućnost koju će donijeti pobjeda sila antihitlerovske koalicije. Ali, M. Pandža je, slično D. Mihailoviću, očekujući pobjedu zapadnih saveznika, morao da zbog realne snage njemačkog okupatora na tlu Bosne i Hercegovine u to vrijeme računa sa izvjesnom njegovom naklonošću i potporom. U protivnom, s obzi-

³⁹⁾ R. Hurem, n. d., str. 201.

⁴⁰⁾ Vladimir Perić — Aleksandru Rankoviću 18. 11. 1943, AIRPB, CK KPJ 1943/278.

⁴¹⁾ Enver Lakišić — Aleksandru Rankoviću, AIRPB, CK KPJ 1943/284.

⁴²⁾ Zabilješka S. Kasche-a o razgovoru u Glavnom stanu vođe Rajha 23. 10. 1943. g., prema: M. Rajković, *Hitler i Kasche o muslimanima i fesovima, Izbor vjesnika u srijedu* br. 12/1967, str. 153.

⁴³⁾ Kazivanje M. Mulalića.

⁴⁴⁾ »Mi smo protivnici ne samo ustaša i četnika nego i Okupatora, koji nam je ove parazite i nametnuo« (M. Pandža — I. Šatoru 29. 10. 1943, AIRPS, Zbirka NOR-a, kat. br. 1883).

rom na negativan stav ustaša, a i NOP-a, prema njegovoj akciji, M. Pandža ne bi imao nikakvog izgleda na uspjeh. Sa svoje strane njemački okupator je mogao da prihvati Pandžu, isto kao i D. Mihailovića, računajući na njegovu saradnju i usluge u borbi protiv NOP-a.

Ovim pretpostavkama i konstatacijama o uslovima i intenzitetu uticaja njemačkog okupatora na političku akciju muslimanskih autonomističkih krugova u Bosni i Hercegovini u jesen 1943. godine treba dodati saznanja prema kojima je N. Topčić već tada održavao veze sa njemačkim okupatorom, a »Muslimanska milicija« u Cazinskoj krajini bila stvarana »uz podršku raznih... njemačkih agenata« i od strane okupatora uzimana u obzir prilikom stvaranja operativnih planova protiv NOVJ.⁴⁵⁾

Osnivanje ZAVNOBiH-a i Drugo zasjedanje AVNOJ-a, krajem novembra 1943. godine, učinilo je političku igru iz druge polovine 1943. g. još dinamičnijom. Britanska vlada je poslije konferencije u Teheranu (28. novembra do 1. decembra 1943. godine) i Drugog zasjedanja AVNOJ-a (29. do 30. novembra 1943. godine) revidirala kurs svoje politike prema Jugoslaviji u tom smislu što je odustala od daljnjih pokušaja da četnike D. Mihailovića i NOVJ privoli na kompromis. Britanskoj vladi je postalo jasno da je sporazum maršala Tita i D. Mihailovića neostvarljiv, ali je ostala nada u mogućnost sporazuma između maršala Tita i izbjegličke vlade u Londonu. Smatrajući da je D. Mihailović u svojstvu ministra vlade Kraljevine Jugoslavije prepreka takvom sporazumu, vlada Velike Britanije je počela da vrši pritisak na izbjegličku vladu da napusti D. Mihailovića i tako se osposobi da u pogodnom trenutku razgovara sa Titom.

Za razliku od zvanične Engleske, jugoslovenski građanski političari u zemlji i inostranstvu koji su bili na pozicijama borbe protiv NOP-a reagirali su na odluku Drugog zasjedanja AVNOJ-a tako što su izrazili svoje puno nezadovoljstvo i neslaganje sa tim odlukama, kao i sa imenovanjem Nacionalnog komiteta oslobođenja Jugoslavije. Izbjeglička vlada u Londonu je objavila, 5. decembra 1943. god., deklaraciju u kojoj je odluke Drugog zasjedanja AVNOJ-a osudila kao akt nasilja i terorizma, a NOP — kao nasilni teroristički pokret koji ne odgovara duhu i shvatanjima jugoslavenskih naroda.⁴⁶⁾ U zemlji je održan takozvani narodni kongres, po vremenu kada je održan (25. do 28. januara 1944. g.) nazvan »Svetosavski kongres«, kome su sem predstavnika ravnogorskog pokreta prisustvovali i predstavnici političkih stranaka u Beogradu (radikalne, demokratske, samostalno-demokratske, JNS, zemljoradničke i socijalističke), kao i neki jugoslavenski orijentisani Hrvati, Muslimani i Slovenci (ing. Vladimir Predavec, Mustafa Mulalić, Anton Krajčić).⁴⁷⁾ Svetosavski kongres, održan u selu Ba u Srbiji, u rezoluciji koju je usvojio osudio je »akciju komunističke stranke Jugoslavije« i ustao protiv odluka Drugog zasjedanja AVNOJ-a. Umjesto tih odluka, kongres je ponudio program tzv. jugoslavenske demokratske narodne zajednice. Po tom progra-

⁴⁵⁾ AVII 407-8/1-4; Š. Bijedić, n. d., str. 15—16.

⁴⁶⁾ D. Plenča, n. d., str. 223, 225.

⁴⁷⁾ *Jugoslovenska demokratska narodna zajednica — Odluke svetosavskog kongresa u slobodnim srpskim planinama*, str. 4—5, 27; *Izdajnik i ratni zločinac Draža Mihailović pred sudom — Stenografske beleške i dokumenta sa suđenja Dragoljubu-Draži Mihailoviću*, Beograd 1946, str. 328—330.

mu Jugoslavija je trebalo da se uredi kao federativna država, u obliku ustavne i parlamentarne nasljednje monarhije, sa dinastijom Karađorđevića, odnosno kraljem Petrom II Karađorđevićem na čelu. Baza takvog uređenja Jugoslavije jeste postojanje jugoslavenskih etničkih cjelina: Srba, Hrvata i Slovenaca, a preduslov njegove stabilnosti jeste stvaranje u državnoj zajednici federativnih jedinica: srpske, hrvatske i slovenačke. Po ovom programu narod bi u okviru svake federativne jedinice imao pokrajinsku samoupravu koja bi se protezala na domen njegovih ekonomskih, kulturnih, socijalnih i drugih interesa i potreba.⁴⁸⁾

Sa ovakvim programom budućeg uređenja Jugoslavije i shvatanjem da Bosna i Hercegovina treba da uđu u sastav srpske federativne jedinice D. Mihailović se predanije nego dotad prenuo na ranije započeti posao pridobijanja bosansko-hercegovačkih Muslimana za svoj pokret ili bar za njihovu neutralizaciju. M. Mulalić se ponovo obratio jednom broju uticajnih Muslimana tražeći da oni pripremaju Muslimane na to da u federativnoj demokratskoj kraljevini, kakvu je D. Mihailović stavljao Muslimanima u izgled, mogu zajedno sa Srbima odigrati ulogu nosioca jugoslavenske vlasti. Ta priprema — po mišljenju Mulalića — ogledala bi se u tome što bi se Muslimani vojnički organizovali u odrede čiji bi se komandni kadar regrutovao iz redova samih Muslimana. Ne bude li tu i tamo moguće da se takvi odredi stvore, Muslimani bi trebalo da organizuju muslimanske narodne odbore, koji bi u tajnosti saradivali i moralno pomagali Mihailovićevu »jugoslavensku vojsku«.⁴⁹⁾

Ovi naponi M. Mulalića nisu dali željene rezultate. Zato se D. Mihailović, 24. aprila 1944. g., lično obratio dr Hamdiji Karamehmedoviću saopštavajući mu svoju želju da se ubuduće u svom političkom i državničkom radu oslanja »na podršku i zalaganje svih pozitivnih javnih radnika i trudbenika u islamskom duhovnom centru — Sarajevu.«⁵⁰⁾ Želeći, vjerovatno, da naglasi da

⁴⁸⁾ *Jugoslovenska demokratska narodna zajednica*, str. 27—32.

⁴⁹⁾ VK-P-139.

⁵⁰⁾ D. Mihailović je naročito želio da ga podrže sljedeće ličnosti: dr Hamdija Karamehmedović, bivši ministar, dr Šefkija Behmen, bivši ministar, Šukrija Kurtović, bivši narodni poslanik, ing. Asim Šeremet, bivši narodni poslanik, Asim Mutevelić, bivši gradonačelnik, Mustafa Softić, gradonačelnik grada Sarajeva, dr Ibrahim Hadžomerović, bivši pomoćnik bana, Mehmed Šahinagić, bivši narodni poslanik, Salih-ef Svrzo, sarajevski muftija, Remzi-ef Delić, bivši beogradski muftija, Muhamed Šefket Kurt, tuzlanski muftija, Hilmi-ef Hatibović, vrhovni šerijatski sudija, hafiz Ajni Bušatlić, vrhovni šerijatski sudija, Derviš Korkut, bivši muftija i kustos Zemaljskog muzeja, hafiz Mehmed Handžić, bibliotekar Gazi Husref-begove biblioteke, Tajib-ef. Saračević, direktor Gazi Husref-begove medrese, dr Mehmed Zildžić, generalni sekretar trgovačke komore, Ibrahim Šahinagić, predsjednik sreskog vakuškog povjerenstva, dr Asaf Šarac, bivši upravnik drž. bolnice, Husein Brkić, bivši direktor gimnazije, dr Zaim Šarac, advokat, dr Jusuf Tanović, advokat, dr Muhamed Kundurović, ljekar, Aziz Sarić, Šafket Hasandedić, major, dr Mahmud Mehmedbašić, bivši potpredsjednik Gajreta, Mehmed Kapetanović, bivši potpredsjednik Gajreta, dr Osman Halilbašić, pravnik, Hajrudin Kapetanović, posjednik, Sejo Fadilpašić, posjednik, ing. Sadulah Nikšić, upravitelj poljoprivredne škole, ing. Uzeir Biser, načelnik poljoprivrednog odjeljenja Banske uprave Drinske banovine, Ismet Merhemić, posjednik, Hamdija Nikšić, bankovni činovnik, Ahmed Novalija, trgovac, Ibrahim Biogradlija, učitelj, Ahmed Hromić, direktor Gajretovih internata, Hasan Ljubunčić, učitelj, Hamid Dizdar, književnik i novinar i Ismet Nanić, industrijalac (D. Mihailović — dr H. Karamehmedoviću 24. 4. 1944., VK-P-228/1).

Većina navedenih bili su jugoslovenski orijentisani, dok su se neki deklarirali kao Srbi. Među navedenim ličnostima ima izuzetno i onih koji se nisu bavili politikom.

nema namjeru da remeti postojeću organizaciju društvenog života Muslimana, D. Mihailović je pisao da u svom radu namjerava da se oslanja i na rad muslimanskih vjerskih, kulturnih i humanih ustanova u prvom redu »El Hidaje«, »Gajreta« i »Hurijeta«.⁵¹⁾

D. Mihailović je želio da za politiku koju je proklamovao zainteresuje ne samo pojedince nego i sve Muslimane. Stoga se M. Mulalić početkom juna 1944. g. obratio Muslimanima Bosne i Hercegovine pozivajući ih da slijede D. Mihailovića. Tom prilikom on je iznio slijedeće svoje konstatacije:

a) saradnja Muslimana sa njemačkim okupatorom i ustašama nije dala zadovoljavajuće rezultate;

b) Muslimani ne mogu da traže rješenje u saradnji sa partizanima. Sulajman Filipović, Husnija Kurt i Muhamed Sudžuka nasjeli su komunističkoj propagandi;

c) Muslimani treba da se pomire i sarađuju sa Srbima; sporazum sa Srbima je moguć;

d) garancija za Muslimane jeste demokratski poredak koji treba očekivati u demokratskoj monarhiji i kralju Petru II;

e) uređenje buduće države je demokratsko i federativno. Muslimani Bosne i Hercegovine ulaze u okvir srpske federacije. U toj federaciji Muslimani će imati punu vjersku autonomiju;

f) jedini faktor mira, poretka i sigurnosti jeste D. Mihailović; njega Muslimani ne mogu primiti drukčije nego kao njegovi suborci i istomišljenici;

g) Muslimani treba da organizuju svoje odrede kao sastavni dio jugoslavenske vojske u otadžbini, a gdje to nije moguće, muslimanske narodne odbore koji će tajno pomagati jugoslavensku vojsku u otadžbini.⁵²⁾

Ocjene političkog držanja Muslimana u toku rata sadržane u pozivu M. Mulalića nisu mogle da zadovolje bosansko-hercegovačke Muslimane isto kao što ni politički program D. Mihailovića nije mogao da privuče njihovu pažnju. Vodeće ličnosti javnog i političkog života Muslimana nisu povjerovale u opravdanost pristupanja pokretu D. Mihailovića. Vrlo je vjerovatno da Muslimani, kojima se D. Mihailović obratio za saradnju nisu mogli da njegov pokušaj, da Muslimane veže uz sebe, ocijene kao izraz njegove iskrene želje za saradnjom na obostrano korisnom političkom poslu. Oni su znali da je D. Mihailovića na takav korak natjerala politička nužda i zato nisu bili ubijeđeni da se iza tog koraka D. Mihailovića ne kriju njegove zadnje namjere. Osim toga, neke od tih ličnosti (Šukrija Kurtović, dr Zaim Šarac, Husein Brkić, Šefket Hasandedić, Hasan Ljubunčić, a možda i još neki) prije nego što su ih D. Mihailović i M. Mulalić pozvali na saradnju bili su se već opredijelili za NOP. Neki, ipak, Muslimani na koje su D. Mihailović i M. Mulalić računali kao na potencijalne pristalice i saradnike, a sa kojima sam došao u kontakt posredno ili neposredno (Šukrija Kurtović, dr Asaf Šarac, ing. Uzeir Biser) tvrde da poruke u tom smislu nisu dobili ni od D. Mihailovića ni od M. Mulalića. Sam Mulalić potvrđuje da Muslimani kojima se obraćao nisu reagovali na njegove inicijative. Mulalić misli da su oni prećutali njegove pozive na saradnju zato što su još ranije prestali biti njegovi politički istomišljenici i što su se neki od njih već bili opredijelili za NOP (ni jedno

⁵¹⁾ Isto.

⁵²⁾ AVII 1530-13/1-7.

ni drugo Mulalić, kako sam kaže, nije znao u času kad je pokušao da sa tim Muslimanima uspostavi politički kontakt). Pukovnik A. Borota, koji je u ime D. Mihailovića stupao u kontakte sa jednim brojem Muslimana u Sarajevu takođe je priznao, krajem juna 1944. g., da nije uspio da ih nagovori da se opredijele za stvar D. Mihailovića.⁵³⁾

Istovremeno je raslo nezadovoljstvo i jačao otpor Muslimana ustaškom režimu.

Osnivanje ZAVNOBiH-a i odluke Drugog zasjedanja AVNOJ-a konačno su potvrdili da će Bosna i Hercegovina imati u budućoj Jugoslaviji, uređenoj na federativnom principu, status zasebne, ravnopravne republike. To je imalo uticaja na držanje Muslimana. Muslimanske mase su u sve većem broju stupale u NOVJ a muslimanski građanski političari i javni radnici pokušavali da se što organizovanije odupru pritisku ustaša.

Koncem aprila 1944. g., prilikom svoje posjete Sarajevu, dr Nikola Mandić, predsjednik vlade NDH, primio je jednu grupu istaknutih Muslimana različitog političkog ubjeđenja (od pripadnika NOP-a do bivših funkcionera ustaškog režima),⁵⁴⁾ koji su mu tom prilikom izložili svoje nezadovoljstvo sa situacijom u Bosni i Hercegovini i, naročito, sa položajem Muslimana u NDH. Kao razloge svog nezadovoljstva, oni su naveli ubistva pojedinih Muslimana od strane ustaša, odvođenje Muslimana u logore i nesrazmjerno malo učešće Muslimana u vršenju državnih službi, naročito na teritoriji Bosne i Hercegovine. Delegacija je istakla da nezadovoljstvo bosansko-hercegovačkih Muslimana raste iz dana u dan, da se ekscesi i anarhija ne mogu ničim opravdati i zatražila od dr Mandića da uložiti svoj autoritet da se u Bosni i Hercegovini konačno uvede pravni poredak i prestane sa šikaniranjem i vršenjem terora nad Muslimanima.⁵⁵⁾

Veliki broj Muslimana solidarisao se sa mišljenjem ove delegacije, što je potpisnicima promemorije, koju je delegacija uručila dr N. Mandiću stvorilo mogućnost da se zadrže na okupu »kao neki forum«. Taj forum se još i proširio, pa je brojao oko 40 ljudi. Od tada je on vršio gotovo sve intervencije kod ustaških vlasti u korist Muslimana.⁵⁶⁾

Politički značaj istupa navedene grupe Muslimana jeste prije svega u nesumnjivo negativnoj ocjeni ustaškog režima i otvorenoj osudi postupaka njegovih funkcionera i pristalica. To je značilo novu, snažnu diskreditaciju ustaškog režima,⁵⁷⁾ pogotovo kada se zna da su osudu izrekli ljudi različitog

⁵³⁾ A. Borota — dr Stevanu Moljeviću 30. 6. 1944, BH-P-302.

⁵⁴⁾ Ovu grupu sačinjavali su: Asim Ugljen, predsjednik Vrhovnog suda, Hamdija Kreševljaković, akademik i profesor, dr Šefkija Behmen, advokat, Ismet Gavran-Kapetanović, narodni poslanik, dr Hifzija Gavran-Kapetanović, potpredsjednik Hrvatskog državnog sabora, Hamdija Šahinagić, narodni poslanik, Hasan Demirović, industrijalac i bivši gradonačelnik, Ibrahim Šahinagić, predsjednik udruženja trgovaca, Meho Čomora, predsjednik »Merhameta«, Edhem Čejvanija, predsjednik »Hurijeta«, Hasan Hadžiosmanović, predsjednik radničke komore, Nazif Bubić, generalni sekretar »Hrutada«, dr Zaim Šarac, advokat, dr Jusuf Tanović, advokat i ing. Rasim Čerimagić, direktor gradske štedionice, svi iz Sarajeva.

⁵⁵⁾ Promemorija grupe Muslimana dru Nikoli Mandiću od 30. aprila 1944. g., AIRPS, neprijateljska dokumenta 85/1944.

⁵⁶⁾ Dr Hifzija Gavran-Kapetanović, *Istoriijat JMO u Bosni i Hercegovini* (rukopis), AVII I.O. 10-6/1-1-107.

⁵⁷⁾ Ima indicija da je u pozadini promemorije stajao Vladimir Perić - Valter, koji je nalazio da jedan takav korak može doprinijeti jačanju uticaja NOP-a u Sarajevu.

političkog ubjedenja među kojima i neki koji su ranije vršili izvjesne dužnosti u ustaškom pokretu (Hasan Hadžiosmanović, Nazif Bubić).⁵⁸⁾

»Muslimanski oslobodilački pokret« bio je splasnuo tokom zime 1943/44. godine, što je najvjerovatnije u vezi sa prestankom djelatnosti M. Pandže u tom pravcu. U međuvremenu se kao protagonist autonomističkih stremjenja pojavio N. Topčić, komandant Zelenog kadra na području Zvornik—Tuzla, inače politički sasvim beznačajna ličnost, koji je do proljeća 1944. g. uspio da ojača ljudske i materijalne snage kojima je raspolagao. Povjerljivi ustaški izvori govore da je autonomistički pokret u Bosni⁵⁹⁾ a osobito u Sarajevu oživio u proljeće 1944. godine, dakle u vrijeme upućivanja promemorije predsjedniku vlade NDH i poslije toga. Osim toga, iz ovih izvora saznajemo da su Šefkija Behmen, jedan od potpisnika promemorije i Muhamed Handžić pozivali N. Topčića da posjeti Sarajevo.⁶⁰⁾ Ove koincidencije upućuju na pretpostavku da su potpisnici promemorije, ili možda samo neki od njih i vođe akcije za dobivanje autonomije Bosne i Hercegovine zaista stajali u uskoj vezi. Uostalom, i jedni i drugi, bez obzira na svoju političku opredijeljenost i stvarne motive, djelovali su u istom pravcu: protiv ustaša i NDH.

Zasad ne raspoložemo izvornim podacima o tome kako je N. Topčić zamišljao autonomiju Bosne i Hercegovine. Međutim, na osnovu pomenutih povjerljivih ustaških izvora da se zaključiti da su se autonomističke koncepcije N. Topčića razlikovale od programa M. Pandže. Kao i Pandža, Topčić je bio protiv ustaša, koje je smatrao ekspoziutom Crne internacionale. Analogno tome, on je vjerovao da je vlada NDH nesposobna da shvati probleme Bosne i Hercegovine, a kamoli da ih riješi.⁶¹⁾ Zato je N. Topčić bio za autonomiju Bosne i Hercegovine koju bi garantovao i nadzirao Treći Rajh. Na čelu autonomne uprave stajao bi njemački general. Njemu bi pomagao civilni adlatus koji bi obavezno morao biti Musliman. U autonomnoj Bosni i Hercegovini sve tri religije bile bi ravnopravne.⁶²⁾

Program N. Topčića, odnosno onih koji su stajali iza njega nije originalan. Topčić se svojom ocjenom ustaškog režima poistovetio sa Uzeirom Hadžihasanovićem, koji je u jesen 1942. g. takođe radio na izdvajanju Bosne i Hercegovine iz okvira NDH, a projektom za rješenje položaja Bosne i Hercegovine Topčić je kopirao austrougarsku upravu u ovim zemljama.

Udio njemačkog okupatora u formulisanju programa autonomije Bosne i Hercegovine u proljeće 1944. g. je vjerovatan, a njegova konkretna potpora N. Topčiću sasvim izvjesna. Njemačkog okupatora je interesirala vojnička snaga Topčićevog »Zelenog kadra«, pa je svoju saradnju, iako možda samo fiktivnu, na planu stvaranja autonomije Bosne i Hercegovine mogao smatrati prihvatljivom cijenom Topčićeve lojalnosti i njegovog doprinosa u borbi protiv NOP-a. Topčić je u tri navrata posjetio Berlin (početkom maja, krajem juna i početkom novembra 1944. g.) i tom prilikom razgovarao o pitanju autonomije Bosne i Hercegovine i o drugim pitanjima koja su interesirala

⁵⁸⁾ Dr H. Gavran-Kapetanović, n. d.

⁵⁹⁾ Ovdje pokret treba shvatiti u uslovnom smislu riječi. Riječ je, u stvari, o jednom u nizu pokušaja u toku rata 1941—1945. g. da se u Bosni i Hercegovini ograniči ili potpuno ukine vlast ustaškog režima. Prema sadašnjem znanju, ti pokušaji nisu imali širu društvenu bazu niti su činjeni na osnovu jasno izgrađenog programa za autonomiju Bosne i Hercegovine.

⁶⁰⁾ AVII 153c-4/1-3, 30/4-1-5.

⁶¹⁾ AVII 153c-30/4-1-5.

⁶²⁾ AVII 153c-21/2-1-4.

njega i njegove sagovornike. Interesantno je da su i ovoga puta, kao i u 1942/1943. godini, pitanje autonomije Bosne i Hercegovine uzeli u svoje ruke organi SS-a. Nije izostala ni saradnja velikog jerusalemskog muftije El-Huseinija. N. Topčić je početkom maja 1944. g. odletio u Berlin u pratnji viših oficira SS-a, a u Berlinu se sastao sa Gottlob-om Berger-om, šefom Glavne uprave SS-a i velikim muftijom El-Huseinijem.⁶³⁾ Sadržina eventualno sklopljenih aranžmana između Topčića i funkcionera Trećeg Rajha za vrijeme Topčićevih posjeta Berlinu nije poznata, ali se zna da su ove posjete, naročito ona početkom maja, budile kod Topčićevih pristalica i istomišljenika novu nadu u mogućnost da Bosna i Hercegovina dobije posebnu upravu.⁶⁴⁾

Aktivnost usmjerena u pravcu obezbjeđenja posebnog upravnog i političkog položaja Bosne i Hercegovine nije u proljeće i ljeto 1944. kao, uostalom, ni u jesen 1943. godine uzela šireg maha, već se ograničila na Sarajevo i još neka mjesta centralne i istočne Bosne (Brčko, Tuzla, Zenica). Banja Luka i Mostar ne pominju se kao gradovi u kojima bi se u to vrijeme takva aktivnost razvijala. Osim toga, društvena baza te aktivnosti je i 1944. g., kao i 1942/1943. godine, bila ograničena. Njome se bavio mali broj Muslimana, koji su se i inače bavili politikom i javnim poslovima. Najveći broj Muslimana nije pokazivao interes za politiku muslimanskog građanstva, jer se u većini već bio opredijelio, ili se opredjeljivao za NOP i njegova rješenja.⁶⁵⁾

Napori koje je jedan dio muslimanskog građanstva u Bosni i Hercegovini činio u periodu 1941—1945. godine sa ciljem da ovim pokrajinama obezbijedi poseban upravno-politički položaj, u okviru ili izvan NDH, rezultat su nesigurnosti i nepovjerenja Muslimana u ustaški režim. Ti napori su, osim toga, izraz višegodišnjih težnji muslimanskog građanstva za autonomijom Bosne i Hercegovine, u kojoj je ono u najvećoj mjeri moglo da afirmiše i svoj klasni interes.

Premda je polazilo od činjenice da u Bosni i Hercegovini žive jedni pored drugih Srbi, Muslimani i Hrvati, i mada je u svakodnevnoj političkoj praksi isticalo potrebu njihove međusobne saradnje, muslimansko građanstvo je i u uslovima drugog svjetskog rata preferiralo svoj društveni i politički interes u Bosni i Hercegovini. Time je ono a priori postalo nesposobno da ponudi rješenje prihvatljivo za sve narodne Bosne i Hercegovine. U datim istorijskim i drugim uslovima ne samo posebna muslimanska, kao ni posebna srpska ili hrvatska politika u Bosni i Hercegovini nego ni politika koja bi samo protežirala interes jedne od navedenih grupa stanovništva Bosne i Hercegovine nije imala nikakvog izgleda na uspjeh.

Muslimansko građanstvo nije u društvenom pogledu bilo homogeno zbog čega su u njegovom političkom životu u toku drugog svjetskog rata egzistirale različite struje. Zato je politika muslimanskih građanskih krugova bila veoma izdiferencirana i u neku ruku nedefinisana. To je bila usitnjena, kratkoročna politika, vođena ad hoc, te je više ličila na jedno stalno traženje, na lutanje bez jasne i koliko-toliko stabilne političke orijentacije.

⁶³⁾ Povjerljivi ustaški izvori navode da je N. Topčić »bio primljen od vodećih političkih i vojničkih krugova Njemačke...« (AVII 153c-21/2-1-4).

⁶⁴⁾ AVII 153c-4/1-3, 21/2-1-4, 30/4-1-5, 42/51-2.

⁶⁵⁾ AVII 163c-4/1-3, 16/3-1, 18/1-3.

Sve ovo jasno je došlo do izražaja u politici muslimanskog građanstva u periodu 1943—1944. godine.

Posmatrani u kontekstu zbivanja u Jugoslaviji, napori i stremljenja jednog dijela muslimanskog građanstva, o kojima je ovdje bila riječ, predstavljaju fenomen drugorazrednog značaja, koji, mada je na njega uticao, niukoliko nije izmijenio tok događaja. To, međutim, ne umanjuje potrebu njihovog daljnjeg naučnog ispitivanja i potpunijeg naučnog objašnjenja. Istorijska nauka treba da odgovori na još mnoga pitanja, od kojih su neka ovdje samo načeta ili tek nagoviještena, i to kako u pogledu karaktera događaja, tako isto i u pogledu uloge pojedinih ličnosti u tim događajima.

Summary

At the time when the Peoples Liberation Movement was constructing the fundamentals of the future state organization of Yugoslavia, the Moslem bourgeois politicians who resisted the ustasha regime and at the same time rejected the social and political ideas of PLM, were especially interested in the future status of Bosnia and Herzegovina.

The Moslem bourgeois politicians thought of creating an independent, autonomous Bosnia and Herzegovina. However, they were not unified on the question of form and even of the content of that autonomy. Some of them considered that Bosnia and Herzegovina should at once break all links with the Independent State of Croatia and get separate authority and administration by the end of the war, and at the next peace conference the status of Bosnia and Herzegovina would be determined by the will of the people. Others were for an autonomy of Bosnia and Herzegovina which would be guaranteed and patronized by the Third Reich. The head of the autonomous administration would be a German general. He would be supported by the civilian adlatus who would have to be a Moslem. Both of these conceptions presupposed equality of the three religions in Bosnia and Herzegovina.

Deciding on the tactics of struggle for the autonomy, the Moslem bourgeois politicians counted with the fact that the German invador was present with considerable armed forces in Bosnia and Herzegovina, but they also counted with the fact that in the first months of 1943 the strategic solution of the Second World War was reached in favour of the powers of the Anti-Hitler Coalition. Knowing that the victory of these powers was certain, the Yugoslav Government in Exile and the forces that supported it became a factor which in one way or another became part of the calculations of the Moslem bourgeois politicians.

From the middle of 1943, the Moslem bourgeois politicians oriented themselves to creation of armed formations of Moslems tied to the territory of Bosnia and Herzegovina, with the commanding personnel inclined to autonomy. These formations were called the »Moslem militia« or the »Green ranks«.

The greatest number of Moslems showed no interest for the policies of the Moslem bourgeoisie, since they were already committed or were in the process of committing themselves to the Peoples' Liberation Movement and its solutions.